

**ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ ԳՈՐԾԸՆԹԱՑՆԵՐԸ ՕՍՄԱՆՅԱՆ
ԿԱՅԱՐՈՒԹՅՈՒՆՈՒՄ 19-Դ ԴԱՐՈՒՄ ԵՎ ՀԱՅԵՐԻ
ՎԻՃԱԿԸ**

Մհեր Աբրահամյան¹

DOI 10.46991/jos.2024.25.1.179

Օսմանյան կայսրության թուլացմանը զուգընթաց աճում էին ազգային խնդիրները երկրի ներսում: Այս խնդիրների լուծման համար օսմանյան ղեկավարները դիմեցին տարատեսակ միջոցների՝ կանխելու քաղաքական բուռն պրոցեսները կապված հպատակ ժողովուրդների՝ այդ թվում հայերի հետ: Բարենորոգումների այս գործընթացը ուղղված էր բարելավելու քրիստոնյաների վիճակը, սակայն դրանք լուրջ փաստաթղթեր էին և սին ելույթներ: Օսմանյան ղեկավարները և բարենորոգիչները մի քայլ անգամ չէին կատարում թեթևացնելու քրիստոնյաների կյանքը և հենց այս ժամանակաշրջանում էլ ներդրվեց իսլամացման, ուժացման և ոչնչացման ազգային ծրագիրը:

Բանալի բառեր՝ Օսմանյան կայսրություն, ազգային խնդիրներ, իսլամացում, ուժացում, բարեփոխումներ, հայեր:

Օսմանյան կայսրությունում տարատեսակ ոլորտներում առկա խնդիրները ստիպեցին, որպեսզի իշխանությունները քայլեր ձեռնարկեն բարեփոխումների ուղղությամբ: Արդեն 18-րդ դարի վերջին բարեփոխումների շուրջ քննարկումներն ավելի առարկայական դարձան, երբ 1791 թ. Ռումելիի քաղիասկեր Թաթարջըք Աբդուլլահ էֆենդին ժամանակի սուլթան Մելիմ III-ի հրամանով կազմում է բարեփոխումների ծրագիր²: Այս ամբողջ գործընթացում

¹ Մհեր Աբրահամյանը ԵՊՀ արևելագիտության ֆակուլտետի թյուրքագիտության ամբիոնի դոցենտ է, պատմական գիտությունների թեկնածու, էլ. փոստ՝ mher.abrahamyan@ysu.am, ORCID՝ 0009-0009-1970-8184:

² Սաֆրաստյան Ռ., Օսմանյան կայսրություն. ցեղասպանության ծրագրի ծագումնաբանությունը (1876-1920 թթ.), Երևան, 2009, էջ 44-45:

կարևոր տեղ են զբաղեցնում հպատակ ոչ մուսուլման ազգերի իրավունքների, կարգավիճակի հարցերը: Միննույն ժամանակ, կարևոր է նկատել, որ հենց այդ ժամանակաշրջանում որակական նոր մակարդակ թևակոխեցին օսմանյան բռնապետական լծից ազատվելու համար հպատակ ժողովուրդների մղած ազգային-ազատագրական պայքարները: Իհարկե, այս շարժումներն, ի վերջո, հանգեցնելու էին Օսմանյան կայսրության տիրույթների ձևափոխումների, և ինչպես նկատում է ակադեմիկոս Ռ.Սաֆրաստյանը. «Օսմանյան պետության ղեկավարների համար առաջնային նշանակություն ձեռք բերեց երկրի տարածքային ամբողջականության պահպանումը, ինչը նրանցից պահանջեց նոր միջոցների որոնում քրիստոնյա ժողովուրդների ազատագրական շարժումները չեզոքացնելու համար»³: Այսինքն՝ օսմանյան պետության խնդիրը ոչ թե իրական բարեփոխումներով քրիստոնյաների վիճակի բարելավումն էր, այլ բարեփոխումներ անցկացնելու իմիտացիայի շղարշի ներքո քրիստոնյաների ազգային-ազատագրական պայքարների մարումը: Հենց նշված ժամանակաշրջանում տեղի էին ունենում մակերեսային փոփոխություններ, որոնք իրականում ձևական բնույթ էին կրում: Օրինակ, հայտնի օսմանյան պետական գործիչ, մեծ վեզիր Մուսթաֆա փաշա Բայրաքթարի օրոք ընդունվեց հրամանագիր, որով արգելվում էր կիրառել քրիստոնյաներին վիրավորող «գյավուր» (անհավատ) տերմինը, սակայն, ինչպես նկատում է Ռ. Սաֆրաստյանը. «այդ օրենքը որևէ գործնական նշանակություն չունեցավ և «գյավուր» բառի օգտագործումը շարունակվեց մինչև կայսրության կործանումը»⁴:

Ինչևէ, մի քանի տասնամյակ տևած գործընթացի արդյունքում՝ 1839 թ. սուլթան Աբդուլ Մեջիդ I-ի հրովարտակով, որը հայտնի է

³ Նույն տեղում, էջ 44:

⁴ Նույն տեղում, էջ 46:

«Գյուլիսանեի հաթթը շերիֆ» անվանումով, հոչակվեց Օսմանյան կայսրության բոլոր բնակիչների կյանքի, ինչքի, իրավունքների երաշխիքը: Այսպիսով՝ Օսմանյան կայսրության պատմության մեջ սկսվում է մի ժամանակաշրջան, որը հայտնի է Թանզիմաթյան (բարեփոխական) անվամբ: Սակայն պատմությունը ցույց տվեց, որ քրիստոնյաների վիճակի՝ «Գյուլիսանեի հաթթը շերիֆ»-ով նախատեսված փոփոխությունները կյանքի չկոչվեցին: Ինչպես նկատում է Դ. Երեմենը, Թանզիմաթյան բարեփոխումների մեծ մասը մնաց որպես «բարի ցանկություն»⁵: Իրականում մուսուլմանների և քրիստոնյաների իրավահավասարության հոչակված սկզբունքների հանդեպ քրիստոնյա ժողովուրդները հավատ չէին տաժում, իսկ մուսուլման հասարակությունը թշնամաբար էր տրամադրված այդ բարեփոխումներին, որոնք իրենց հավասարեցնում էին «գյավուրների» հետ: Սակայն այս ամենի զավեշտն այն էր, որ իրենց իսկ հայտարարած բարեփոխումների նկատմամբ անկեղծ չէին հենց իրենք՝ օսմանյան բարձրագույն իշխանությունները: «Թանզիմաթի հայր» հոչակված վեզիր Մուսթաֆա Ռեշիդ փաշան ֆրանսիական մի պաշտոնյայի հետ զրույցում անկեղծանալով՝ ասել էր, որ իր նպատակն է ոչ թե հավասարեցնել մուսուլմանների և քրիստոնյաների իրավունքները, այլ ընդամենը մեղմացնել եղած անհավասարությունը⁶:

Հայտարարված բարեփոխումներից հետո ընկած ժամանակահատվածում Օսմանյան կայսրության ոչ մուսուլման ժողովուրդների վիճակի մեջ որևէ էական փոփոխություն չարձանագրվեց: Եվ պատահական չպետք է համարել, որ 1856 թ. սուլթանը հրապարակեց կայսրությունում բարեփոխումների անցկացման երկրորդ

⁵ Երեմեն Դ., Թուրքերի ծագումը (ծագումը և էթնիկական պատմության հիմնական էտապները), Երևան, 1975, էջ 232:

⁶ Սաֆրաստյան Ռ., նշվ. աշխ., էջ 49–50:

հրովարտակը՝ «Հաթթ-ը հյումայուն»-ը, որը հիմնականում կրկնում էր այն դրույթները, որոնք արտահայտված էին «Գյուլիսանեի Հաթթ-ը շերիֆում»: Այս կրկնությունը բարեփոխումների առաջին շրջանի տապալման ևս մեկ ապացույց էր: Երկրորդ հրովարտակից հետո սկսված, այսպես կոչված, թանգիմաթյան երկրորդ փուլը նույնպես էական փոփոխություններ չմտցրեց ոչ մուսուլմանների դրության մեջ:

Հարկ է շեշտել նաև, որ այս շրջանի կարևոր պետական գործիչներ (վեզիրներ) Ալի և Ֆուադ փաշաներն էլ ավելի առաջնային դարձրին և զարգացրին Օսմանյան կայսրության բոլոր ժողովուրդների «միախառնման և միաձուլման» քաղաքականությունը⁷: Սակայն «միախառնումն ու միաձուլումը», ըստ էության, նշանակում էր ձուլում «օսմանյան ազգի» մեջ: Ռ. Սաֆրաստյանը աղբյուրագիտական լայն հենքի վրա բացահայտել է թուրք «բարեփոխիչների» այս քաղաքականության իրական էությունը՝ մասնավորապես գրելով. «Գնահատելով Ալի փաշայի և Ֆուադ փաշայի լայնորեն պրոպագանդվող «միաձուլումը»՝ գալիս ենք եզրակացության, որ այն ոչ այլ ինչ էր, եթե ոչ քրիստոնյա ժողովուրդների «խաղաղ» ապագայնացման և ուժացման փորձ և դրանով իսկ Օսմանյան կայսրությունում ազգային հարցի լուծում»⁸:

19-րդ դարի երկրորդ կեսի Օսմանյան կայսրության քաղաքական կյանքում տեղի ունեցող զարգացումների մեջ առանձնահատուկ տեղ ունի 1865 թ. «Նոր օսմաններ» կոչվող գաղտնի խմբակի ստեղծումը: Թանգիմաթյան բարեփոխումներին դեմ տրամադրված գործիչներն այս խմբակով հիմք դրեցին Օսմանյան կայսրությունում սահմանադրական շարժմանը⁹: «Նոր օսմանները» որդեգրել

⁷ Նույն տեղում, էջ 54:

⁸ Նույն տեղում, էջ 59:

⁹ Նույն տեղում, էջ 73:

Էին հստակ հակաքրիստոնեական դիրքորոշում, և Թանգիմաթյան բարեփոխումների հիմնական քննադատությունն էլ հենց խարսխված էր իսլամական մոլեռանդության վրա: Նրանց համար անընդունելի էր մուսուլմանների և «գյավուրների» թեկուզ և միայն թղթի վրա հռչակված հավասարությունը: Քաղաքական գործընթացները, ի վերջո, հանգեցրին 1876 թվականին Օսմանյան կայսրության առաջին սահմանադրության ընդունմանը: Ակնհայտ էր, որ «սահմանադրականները» ևս խիստ բացասաբար էին տրամադրված ոչ մուսուլման ժողովուրդների նկատմամբ. «սահմանադրական շարժման» ականավոր դեմքերից և փաստացի ղեկավարներից մեկը՝ «ազատական» հայացքներով հայտնի քաղաքական գործիչ Միդհատ փաշան, մարմնավորում էր թուրքական բռնատիրության բոլոր ավանդույթները: Հիրավի արժեքավոր է Ռ. Սաֆրաստյանի այն դիտարկումը, որ հենց Միդհատ փաշան ցեղասպանության ծրագիրը դարձրեց Օսմանյան կայսրության պետական քաղաքականության անկյունաքար¹⁰:

Ինչպես նշում է բելգիացի մի իրավաբան. «Միհդատյան սահմանադրությունը հստակ ցույց է տալիս, որ դրա իրական նպատակն էր հետաձգել այն ժամանակը, երբ Եվրոպան Բարձր դռնից կպահանջի ավելին, քան գեղեցիկ խոսքեր և օրենքներ: Այլ կերպ ասած փորձում էին թույլ չտալ, որպեսզի Օսմանյան կայսրության տիրապետության տակ գտնվող քրիստոնյաների ազգային հետաքրքրությունները ընկնեին եվրոպական պաշտպանության տակ»¹¹:

Ինչպես ցույց տվեց պատմությունը, ո՛չ Թանգիմաթյան բարեփոխումների երկու փուլերը, ո՛չ սահմանադրական շարժումն ու

¹⁰ Նույն տեղում, էջ 156:

¹¹ Дадрян В., История армянского геноцида. Ереван, 2007 с. 37.

դրա հռչակումը փոփոխություն չմտցրին քրիստոնյաների և, մասնավորապես, հայերի դրության մեջ: Վերլուծելով թանգիմաթի շրջանը և տեղի ունեցած իրադարձությունները՝ Ռ.Սաֆրաստյանը գալիս է այն ուշագրավ եզրահանգմանը, որ հենց այդ ժամանակը հիմք ծառայեց կայսրությունում նախացեղասպանական իրավիճակի ստեղծման համար¹²:

Այս բարեփոխումների փաթեթները, փաստացի փորձ էր Եվրոպայի կողմից ճանաչել Օսմանյան կայսրությունը որպես կենդանի օգանիզմ, սակայն սա անխուսափելիորեն անօգուտ գործ էր, քանի որ Օսմանյան կայսրությունը շարունակեց մնալ աստվածապետական պետություն, ինչ արդյունքում էլ ավելի ուժեղացրեց ճնշումները իր տիրապետության տակ գտնվող քրիստոնյա ժողովուրդների նկատմամբ և վերծվեց ազգային խնդիրներով «եռացող կաթսայի»¹³:

Հետաքրքիր է դիտարկել հայերի բռնի իսլամացման ուղղությամբ արվող քայլերը նշված ժամանակահատվածում, երբ Օսմանյան կայսրության և՛ ներքին, և՛ արտաքին քաղաքականության մեջ տեղի էին ունենում էական շրջադարձեր: Փաստերը ցույց են տալիս, որ 19-րդ դարում ևս օսմանյան իշխանությունները շարունակում էին իրականացնել ոչ մուսուլմանների նկատմամբ որդեգրած քաղաքականության հիմնական դրույթները, այն է՝ հարկային և ֆինանսական հալածանքի միջոցով նրանց դրդել «կամովին» իսլամացման¹⁴, իսկ առավելապես կրոնափոխ անել մահվան սպառնալիքով:

Նույնիսկ բարեփոխումների նախաձեռնողների և իրականացնողների համարում ունեցող գործիչները ոչ մուսուլման ժողո-

¹² Սաֆրաստյան Ռ., նշվ. աշխ., էջ 72:

¹³ Дадрян В., նշվ. աշխ., էջ 27:

¹⁴ Ինճիկյան Հ., Օսմանյան կայսրության անկումը, Երևան, 1984, էջ 58:

վուրդների նկատմամբ իրենց քաղաքականությամբ և մտածելակերպով չէին տարբերվում իրենց նախորդներից: Ռ. Սաֆրաստյանը շեշտում է, որ 19-րդ դարի կեսերի օսմանյան քաղաքական կյանքի ամենահայտնի գործիչներ, «բարեփոխականներ» Ալի և Ֆուադ փաշաները *«ամեն հարմար պահի դիմում էին նաև ատելի «անհավատներից» ազատվելու թուրքական իշխանավորների հին փորձված միջոցին՝ բռնի իսլամացմանը»*¹⁵: Իսկ սահմանադրական շարժման «կնքահայր» Միդհատ փաշայի իրական դիրքորոշումը ոչ մուսուլման ազգերի նկատմամբ ցայտուն կերպով արտահայտվում է ֆրանսիացի Բենուա Բրունսվիկի հետ նրա անձնական զրույցում, որի ժամանակ, խոսելով օսմանյան նախորդ իշխանությունների մասին, Միդհատ փաշան քննադատել է նրանց այն պատճառով, որ նրանք սխալվել են՝ *«չստիպելով մեր հպատակներին... ընդունել իսլամ: Այդ պետք է սկսել»*¹⁶:

Եվ բնական է, որ նման մտածելակերպ ունեցող ղեկավարների պարագայում «բարենորոգումներին» զուգահեռ շարունակվել է քրիստոնյաների բռնի իսլամացման քաղաքականությունը: Փաստերը ցույց են տալիս, որ այդ շրջանում ևս հայերի նկատմամբ ուժացման քաղաքականությունը հենված էր առավելապես բռնի կրոնափոխության վրա: Այս առիթով պատմաբան Հայկ Ղազարյանը գրում է. *«Հայերի ուժացման քաղաքականությունը մտավ նոր փուլի մեջ, որի իրականացումը հանձնարարվեց իսլամ շեյխերին, քուրդ աղաներին, տեղական կառավարիչներին»*¹⁷: Նույն հեղինակի աշխատությունում մեջբերված է Կոստանդնուպոլսի հայոց ազգային ժողովի մի բողոքագիր, որում ասված է. *«Կանայք և անչա-*

¹⁵ Սաֆրաստյան Ռ., նշվ. աշխ., էջ 60:

¹⁶ Նույն տեղում, էջ 156:

¹⁷ Ղազարյան Հ., Արևմտահայերի սոցիալ-տնտեսական և քաղաքական կացությունը 1800–1870 թթ., Երևան, 1967, էջ 353:

փահաս մանկունք բռնի մահմետականության դարձնելու ջանքերն՝ որ մոլեռանդից ձեռք կըլլան, շատ անգամ կառուարության անդամոց կողմէ կողմնակցություն կը գտնեն և այս բաւական աղէտ մը եղած է ժողովրդեան»¹⁸:

Սակայն, ի տարբերություն նախորդ շրջանների, 19-րդ դարում հայերի բռնի իսլամացման քաղաքականությունը բախվում էր որոշակի դժվարությունների, որոնցից պատմաբան Արման Կիրակոսյանն առանձնացնում է ոչ մուսուլման ժողովուրդների ազգային ինքնագիտակցության զարթոնքն ու արևմտյան տերությունների ճնշումները¹⁹: Աբդուլ Համիդ 2-րդը արևմտյան պետությունների ճնշման և ընդհանրապես Հայկական հարցի ծավալման դեմ որդեգրեց մի քաղաքականություն, որում առանցքային դեր հատկացվեց հակահայկականությանը, կրոնական մոլեռանդության բորբոքմանը, կոտորածին և բռնի իսլամացմանը²⁰: Կարծիքներ կան, որ հենց արևմտյան տերությունների ճնշումը ստիպեց, որպեսզի սուլթան Աբդուլ Համիդը փորձի ստեղծել այլընտրանք ի դեմս մուսուլմանական աշխարհի՝ լայն տեղ տալով պանիսլամիզմին: Այս եզրահանգման հեղինակ, ականավոր պետական գործիչ և գիտնական Ջոն Կիրակոսյանը ներկայացնում է այդ դրույթից բխող սուլթանի հաջորդ տրամաբանական քայլը. «Սուլթանն ու իսլամի նրա հավատարիմ սպասավորները ճիգ ու ջանք չէին խնայում Արևմտյան Հայաստանում մահմեդական կրոնի դիրքերն ամրապնդելու ուղղությամբ: Դրա առաջին պայմանը հայության բռնի հավատափոխությունն էր»²¹: Որդեգրելով պանիսլամիզմի գաղափարա-

¹⁸ Նույն տեղում, էջ 353:

¹⁹ Կիրակոսյան Ա., Հայկական հարցը և հայերի ցեղասպանությունը, Երևան, 2007, էջ 4:

²⁰ Նույն տեղում, էջ 9:

²¹ Կիրակոսյան Ա., Երիտթուրքերը պատմության դատաստանի առաջ, Երևան, 1982, հ. 1, էջ 19:

խոսությունը՝ Աբդուլ Համիդն էլ ավելի ուժեղացրեց իսլամական մոլեռանդությունը և կարծում էր, որ «*իր գահի անսասանությունը հնարավոր էր ապահովել միայն կայսրության իսլամացումով*»²²։ Ֆրանսիացի պատմաբան Ժակ դը Մորգանը կարծիք է հայտնում, որ միայն 1870–1890 թթ. ընթացքում արդեն բռնի իսլամացվել էին շուրջ 100 հազար հայեր²³։ Իսկ 1892 թ. «Դրոշակը» ահազանգում է. «*Բռնի կրոնափոխությունը օրեցօր շատանում է...*»²⁴։

19-րդ դարում Օսմանյան կայսրությունում տեղի ունեցող քաղաքական գործընթացներն առիթ էին դառնում նաև այլ բնույթի զարգացումների, որոնց շարքում որոշակի տեղ ունեն նաև հայերի բռնի կրոնափոխության և դրան հարակից այլ հարցեր։ Այսպես, Օսմանյան կայսրության թուլացումը թույլ էր տալիս այլ պետություններին առավել հաճախ միջամտել այդ պետության ներքին գործերին։ Օսմանյան կայսրության քրիստոնյա հպատակների իրավունքների շարունակական ոտնահարումն ու բռնի կրոնափոխվածների իրողությունը դարձան խաղաթուղթ մեծ տերությունների ձեռքում։ Այսուհանդերձ, հատկանշական է, որ արտաքին միջամտության արդյունքում արձանագրված որոշակի փոփոխությունները բռնի իսլամացված հայերի շրջանում նոր զարգացումների ազդակ դարձան։ Օրինակ, Ղրիմի պատերազմից հետո՝ 1856թ., Օսմանյան կայսրությունում արգելվեց իսլամից հրաժարվելու և այլ կրոն ընդունելու համար սահմանված մահապատիժը²⁵։ Սրանից հետո նախկինում իսլամ ընդունած օսմանյան հպատակ-

²² Պողոսյան Ս., Գոյատևման պայքարի քառուղիներում (փաստեր, վկայություններ և մեկնաբանություններ), Երևան, 1988, էջ 16։

²³ Կիրակոսյան Ջ., Բուրժուական դիվանագիտությունը և Հայաստանը (XIX դարի 80-ական թթ.), Երևան, 1980, էջ 408։

²⁴ Պողոսյան Ս., Հայոց ցեղասպանության պատմություն, հ. 1, Երևան, 2008, էջ 70։

²⁵ Гордлевский В., К истории тайных христиан в Малой Азии (из поездки в Трапезунд). Избранные сочинения, М., 1962, том III, с. 332.

ները և, մասնավորապես, հայերը սկսեցին վերընդունել քրիստոնեություն, որը լուրջ մտահոգության առիթ դարձավ իշխանությունների համար: Փաստերը ցույց են տալիս, որ բռնի կրոնափոխ հայերի շրջանում քրիստոնեության վերադառնալու գործընթացը, հատկապես, նկատելի է եղել 1840-1850-ական թվականներին, այսինքն՝ Թանգիմաթյան բարեփոխումների հռչակման ժամանակաշրջանում²⁶: Այս տարիներին տարբեր գավառների ղեկավարություններին հանձնարարվել է անգամ պատրաստել այն հայերի ցուցակը, որոնք ցանկանում էին վերադառնալ քրիստոնեության: Արմատներին վերադարձի գործընթացում զգալի տեղաշարժեր նկատվեցին նաև օսմանյան առաջին սահմանադրության ընդունման ժամանակաշրջանում: Ինչպես նշում է Հ. Հովակիմյանը. «Մահմանադրության շրջանին հայ ու յոյն մահմետականներու լեզուի կապանքները քանդուած էին եւ ժամանակի խնդիր էր անոնց դարձը դէպի իրենց ազգն ու եկեղեցին»²⁷: Ազգագրագետ Մելյանը ևս կարծիք է հայտնել, որ եթե օսմանյան իշխանություններն Արևմտյան Հայաստանում իրական բարեփոխումներ իրականացնեին, ապա մեծ թվով կրոնափոխված հայեր կվերադառնային քրիստոնեության²⁸:

Տարբեր տարիներին արձանագրված փաստերը թույլ են տալիս եզրակացնել, որ բռնի կրոնափոխված հայերն ամեն հարմար առիթի դեպքում ձգտում էին վերադառնալ իրենց ակունքներին. դա կարող էր տեղի ունենալ իսլամացվելուց անգամ տասնամյակներ անց: Օրինակ՝ 1887 թվականին նման մի ուշագրավ տեղեկու-

²⁶ Simonian H., Hemshin from Islamicization to the End of the Nineteenth Century. The Hemshin: History, Society and Identity in the Highlands of Northeast Turkey. London-New York, 2007, p. 75.

²⁷ Հովակիմեան Յ., Պատմութիւն Հայկական Պոնտոսի, Պէյրութ, 1967, էջ 70:

²⁸ Մելյան, Տաճկահայաստանի ազգաբնակչությունները, Մուրճ, թիվ 7, Թիֆլիս, 1895, էջ 952–953:

թյուն է փոխանցում «Մշակ» թերթի խմբագիր Գրիգոր Արծրունին: Այսպես, խոսելով ռուս-թուրքական 1877–1878 թթ. պատերազմից հետո Ռուսաստանի կայսրությանն անցած մի շարք տարածքների և այնտեղի բնակչության մասին՝ Արծրունին նշում է. *«Երբ որ շատ տարի սրանից առաջ մենք այն միտքը յայտնեցինք, թէ Ռուսաստանից նուաճուած Կարսի եւ մասամբ Բաթումի նահանգում բազմաթիւ են հայ-մահմետականներ, որոնք բռնի կերպով ընդունեցին իսլամը թիրաքաց տիրապետութեան տակ,- մեզ ոչ ոք չէր ուզում հաւատալ: Եւ այն ժամանակ մենք մատնացոյց անելով այդ երեւոյթի վրա, հրաւիրում էինք մեր հոգեւորականութիւնը հոգալ այդ մահմետականացած հայերի մասին, այն րօպէից, երբ Կարսի եւ Բաթումի նահանգը անցել էին քրիստոնէայ պետութեան, Ռուսաստանի տիրապետութեան տակ: Այժմ, մեր ստացած տեղեկութիւններին համեմատ, Օլթիի շրջանի մի քանի գիւղերում, օրինակ՝ Օրթլու գիւղում, մի քանի մահմետական հայ ընտանիքներ սկսեցին վերադառնալ դէպի լուսաւորչական կրօնը: Վաթսուն-եօթանասուն տարի առաջ իսլամ ընդունած հայերը, տեսնելով, որ բուն թուրքերը հետզհետէ գաղթում են Կարսի նահանգից դէպի Թիւրքիա, եւ զգալով, թէ իրանք այժմ ապրում են այլ եւս ոչ թէ մահմետական տիրապետութեան տակ, այլ քրիստոնէայ պետութեան հովանիի տակ, սկսում են նորից վերադառնալ դէպի իրանց պապերի կրօնը»²⁹:*

Բռնի կրոնափոխված հայերի շրջանում քրիստոնեության և հայկական ինքնության վերադարձի ձգտումը արտահայտվել է նաև հետագայում, ընդհուպ մինչև մեր օրերը:

²⁹ Արծրունի Գ., Մահմետական հայեր, Մշակ, Թիֆլիս, 05.02.1887:

POLITICAL PROCESSES IN THE OTTOMAN EMPIRE IN THE 19TH CENTURY AND THE CONDITION OF ARMENIANS

Mher Abrahamyan³⁰

During the period of weakening of the Ottoman Empire, national problems within the country grew. To solve these problems, the Ottoman leaders resorted to various measures to prevent active political processes related to the submitted nations, including the Armenians. This process of reformation was aimed at improving the condition of Christians, but they were only documents and empty speeches. The Ottoman leaders and reformers did not take a single step to ease the plight of the Christians, and it was during this period that the national program of Islamization, assimilation and extermination was put in place.

Keywords: Ottoman Empire, national problems, islamization, assimilation, reforms, Armenians.

ПОЛИТИЧЕСКИЕ ПРОЦЕССЫ В ОСМАНСКОЙ ИМПЕРИИ В XIX ВЕКЕ И ПОЛОЖЕНИЕ АРМЯН

Мгер Абраамян³¹

В период ослабления Османской империи росли национальные проблемы внутри страны. Для решения этих проблем османские лидеры прибегали к различным мерам по предотвращению активных политических процессов, связанных с подчиненными народами, в том числе с армянами. Этот процесс реформации был направлен на улучшение положения христиан, но это были лишь документы и пустые речи. Османские лидеры и реформаторы не предприняли ни одного шага для облегчения тяжелого положения христиан, и именно в этот период была реализована национальная программа исламизации, ассимиляции и истребления.

Ключевые слова: Османская империя, национальные проблемы, исламизация, реформы, армяне.

³⁰ Mher Abrahamyan is an Associate Professor at the Chair of Turkic Studies of the Faculty of Oriental Studies at YSU, E-mail: mher.abrahamyan@ysu.am, ORCID 0009-0009-1970-8184.

³¹ Мгер Абраамян – к.ист.н., доцент кафедры тюркологии факультета востоковедения ЕГУ, эл. почта: mher.abrahamyan@ysu.am, ORCID` 0009-0009-1970-8184.

ՕԳՏԱԳՈՐԾՎԱԾ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ՑԱՆԿ

1. Սաֆրաստյան Ռ., Օսմանյան կայսրություն. ցեղասպանության ծրագրի ծագումնաբանությունը (1876–1920 թթ.), Երևան, 2009:
2. Երեմեն Դ., Թուրքերի ծագումը (ծագումը և էթնիկական պատմության հիմնական էտապները), Երևան, 1975:
3. Ինճիկյան Հ., Օսմանյան կայսրության անկումը, Երևան, 1984:
4. Ղազարյան Հ., Արևմտահայերի սոցիալ-տնտեսական և քաղաքական կացությունը 1800–1870 թթ., Երևան, 1967:
5. Կիրակոսյան Ա., Հայկական հարցը և հայերի ցեղասպանությունը, Երևան, 2007:
6. Կիրակոսյան Ջ., Երիտթուրքերը պատմության դատաստանի առաջ, հ. 1, Երևան, 1982:
7. Պողոսյան Ս., Գոյատևման պայքարի քառուղիներում (փաստեր, վկայություններ և մեկնաբանություններ), Երևան, 1988:
8. Կիրակոսյան Ջ., Բուրժուական դիվանագիտությունը և Հայաստանը (XIX դարի 80-ական թթ.), Երևան, 1980:
9. Պողոսյան Ս., Հայոց ցեղասպանության պատմություն, հ. 1, Երևան, 2008:
10. Дадрян В. Н., История Армянского геноцида. Ереван, 2007.
11. Гордлевский В., К истории тайных христиан в Малой Азии (из поездки в Трпезунд). Избранные сочинения. М., 1962, том III.
12. Simonian H., Hemshin from Islamicization to the end of the Nineteenth Century, The Hemshin: History, Society and Identity in the Highlands of Northeast Turkey. London-New York, 2007.
13. Յովակիմեան Յ., Պատմութիւն հայկական Պոնտոսի, Պէյրութ, 1967:
14. Մելլան, Տաճկահայաստանի ազգաբնակչությունները, Մուրճ, թիվ 7, Թիֆլիս, 1895:
15. Արծրունի Գ., Մահմետական հայեր, Մշակ, 05.02, Թիֆլիս, 1887: